

ԿՐՕՆԱԿԱՆ

ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՄԻՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԿՐՕՆԱԿԱՆ ԱԶԱՏՈՒԹԻՒՆԸ

Դարձեալ Խորհրդային Ռուսիան է որ երկար տարիներու գաղտնապահ լուծեանէ մը յետոյ իրմով կը զբաղեցնէ բովանդակ աշխարհը, շէմեցուցիչ անակնկալներով, որոնք կը բանան խորհրդաւոր ծալքը այն վարագոյրին, որուն ետին 25 է աւելի տարիներ ապրեցաւ և ստեղծագործեց ուսւ ընկերվարական յեղափոխութիւնը, տենդոտ գործունէութեան մը մէջ։ Այդ նորութիւններէն վերջինը, կարծես դէպքերու բնական ու տրամաբանական դասաւորումով, գերմանո-ուս պայքարի բռնկումի նախօրեակին՝ քրիստոնէական եկեղեցիներու աւելի ազատ գործունէութեան մը թոյլտուութիւնն էր։ Մանթէ մեզմէ իւրաքանչիւրին, դառն ու կսկծազին յիշատակներու ընդմէջէն, թէ ի՞նչպէս Հոկտեմբերեան կարմիր յեղափոխութեան օրերուն և անկէ առջին կաշկանդուեցան ու իրենց պատեանէն ներս ամփոփուեցան քրիստոնէական եկեղեցիները, ապրելով շատ ծանր ու դժնդակ օրերու մէջ։ Նոյնն էր նաև ճակատագիրը Հայաստանեայց եկեղեցւոյ և անոր հայրապետական Աթոռին՝ Էջմիածնին, քանի որ մեր նորակազմ հայրենիքը՝ Խորհրդային Հայաստանը, իբր անդամ Խորհրդային Միութեան մեծ ընտանիքին, նոյն քաղաքականութեան ենթարկուեցաւ կրօնական ըմբռնումի նկատմամբ։ Քրիստոնէական եկեղեցւոյ բարելոնեան գերութեան ու մարտիրոսացման օրերն էին։ Կը սիրենք յուսալ ու մանաւանդ հաւատալ թէ պիտի անցնին այդ դժնդակ ու տագնապի օրերը, եկեղեցիի ու Պետութեան փոխ-յարաբերութիւնները պիտի բարւոքին, ու պիտի խորտակուին արուեստականօրէն ու դիւր գաղափարաբանութեան մը վրայ հիմնուած այն պատուարները որոնք քառորդ դարէ ի վեր կը բաժնէին պետական ըմբռնումը եկեղեցւոյ հասկացողութենէն, ու երկուքի միջև — եկեղեցւոյ և Պետութեան — պիտի ըստեղ-

ծրէի արդար ու խաղաղ համերաշխութիւն մը և գործակցութիւն մը։

Այսպիսի սրտառուչ ու թեւադրական հեռապատկերի մը յոյսը կը ներշնչէ մեզի խանդավառօրէն, Էջմիածնէն՝ հետեւաբար նաեւ մեր հայրենիքէն՝ գաղթաշխարհին զրկուած Տեղակալին սրտազին կոչը. «Հայը Հայաստանից դուրս չունի այլ հաստատուն կուտան բայց եթէ Հայ եկեղեցին և նրան գլխաւորող Ամենայն Հայոց Հայրապետութիւնը, Ս. Էջմիածնի հայրապետական Աթոռով, մեր ժողովուրդի և եկեղեցւոյ թշնամիները հայութիւնը ջլատելու նպատակով տարածեցին մոլորեցուցիչ լուրեր որ իբր թէ Խորհրդային իշխանութիւնը կործանում է Հայ եկեղեցւոյ կեդրոնը, Ս. Էջմիածինը»։

Էջմիածնի կոչէն յատկանշական սա մէջըրերումը, և պատեալովի առաջին օրերուն բովանդակ Ռուսիոյ մէջ, եկեղեցիներու վերաբացման — թերևս նաև մօտիկ ապագային կրօնական իրական ազատութեան — հարցը, առիթ կուտայ մեզի մօտենալու կրօնական այս հարցին ալ, աւելի հանգամանօրէն, տրուած ըլլալով անոր այժմէութիւնն ու շահեկանութիւնը բովանդակ քրիստոնէական եկեղեցիներու՝ ընդհանրապէս, և Հայ եկեղեցւոյ՝ մասնաւորաբար։

Ռուսիոյ Խորհրդային իշխանութիւնը նորակազմ պետութիւն մըն է, իւրայատուկ իր պետական գաղափարաբանութեամբ եւ սկզբունքներով, իր յեղափոխական ընկերվարական նկարագրով, պատմութեան եւ կեանքին նիւթապաշտ փլիխոփայութեամբ, որ իմացական ու ոգեկան արժէքներն իսկ տնտեսական իրականութենէ ելուղուած վերերեւոյթներ (epiphénomènes) կը նկատէ, իր ընկերութեան և աշխատանքի հարցերուն իւրայատուկ ըմբռնումով, իր դասակարգային պայքարով, յեղափոխական մեթոտներով, բռնատիրական քաղաքականութեամբ, աշխատաւորութեան (proletariat) պետական կազմակերպութեան յաղթանակով, իր Գ. Ռիջազգայնականով, իր անդասակարգ ընկերութեան utopianով, կեանքի ճարտարարուեստական մեքենականացումի ծրագիրով. այս տուեալներու հիման վրայ, ան՝ պատմական առաքելութեամբ եւ կոչումով մըն ալ զրահաւոր ինքզինք թշնամի կը յայտարարէ գոյութիւն ունեցող ընկերային կարգ ու սարքին,

սովորություններուն՝ դարերու և ժողովուրդներու յիշատակներով նուիրականացած, և կրօնքի գէժ — Ըլլայ ան քրիստոնէութիւն, հրէութիւն, մահմետականութիւն — պայքարը կը նկատէ իր գաղափարաբանութեան ու ընկերային դաւանանքի հաւատոյ հանգանակին՝ ա. ք. վ. ք. տրուած Ըլլալով թէ՛ «ընկերվարական կեանք հնարաւոր է հոն, ուր դանդաւածները ազատ են կրօնքի աֆիոնէն»^(*)։

Ահաւասիկ, իր ամփոփ բայց ճշգրիտ գիծերուն մէջ, Ռորհրդային Ռուսիոյ պետական գաղափարաբանութիւնը և կրօնական հարցի նկատմամբ իր աշխարհահայեացքը որ 25է աւելի տարիներէ ի վեր անողջը խտուրթեամբ ի գործ դրուեցաւ, պետական կազմակերպութեամբ, մամուլով, ու բրորականտի ամէն միջոցներով։

Իսկ ա՞յժմ. գէթ ևրեւոյթներէն դատելով, զիրքերը փոխուած կ'երևին, և պոլշեիկեան հակակրօն գաղափարաբանութիւնը կը թուի նահանջած Ըլլալ Եկեղեցիներու նկատմամբ բռնած իւր փնտասկար և հալածիչ քաղաքականութիւնէն։

Սակայն, պատմութեան մէջ առաջին անգամ է՛ր որ Եկեղեցին կը հալածուէր իր իսկ գաւաղներուն ձեռքով. Եկեղեցին հալածելու և հարուածելու հոգեբանութիւնը, կրօնական ու ընկերային վերլիվարումներու շրջանին յատուկ կարգ մը մարդոց, կարգ մը դասերու մօտ դիտուած ախտազին դայրոյթ մըն է, զոր յետոյ պատմութիւնը չը վարանցաւ որակել է՛ն խիստ վերադիրներով։ Ֆրանսական յեղափոխութիւնը, որ յայտարարողը եղաւ ժամանակակից պատմութեան մէջ գերակշիռ հանգիստացող ընկերային սկզբունքներու և գաղափարներու, դասական օրինակը և ձեւը տուաւ Եկեղեցին հալածելու կերպին ու մտայնութեան, աւելի շղթայազերծ ու բուռն եղաւ իր կրօնահալած մեթոդներուն մէջ. 50,000է աւելի քահանայ գլխատեց, եղաւ անմարդկային ու բարբարոս իր արտայայտութիւններուն մէջ. «վերջին թագաւորի աղիքէն լարեր պէտք է շինել, կ'ըսէր, կախելու համար վերջին քահանան»։ Կողոպտեց Եկեղեցիները, պետականացուց բոլոր եկեղեցական կալուածները, քրիստոնէազերծ (déchristianisé) բրաւ բովանդակ երկիրը՝ կա-

թոլիկութեան դասական հայրենիքը. բայց ինչպէս ծանօթ է ամենուն, այս բոլորով ի վերջոյ ան անկարող եղաւ արմատախիլ ընելու, կրօնական զգացումը, որը յեղափոխականներու հաստատած բանաւորութեան շինծու պաշտամունքի փլատակներուն վրայ աւելի քան չքեղ վերադարձ մը բրաւ իր իրաւունքին ու ազատութեան, այնքան արիւնոտ ու բարբարոս իրադարձութիւններէն վերջ. նոյնը եղաւ պարագան զանազան երկիրներու մէջ ԺԹ. դարու ընթացքին քաղաքական-ընկերային վերլիվարումներու հետեւող կրօնական զգացման վերադարձումին։

Ռորհրդային Ռուսիա և ո, կարծես քալած Ըլլալ կը թուի պատմական նոյն տուեալներու լոյսին ու ցուցմունքներու ներքեւ. ապրելէ վերջ ինքն ալ քաղաքական-ընկերային յեղափոխութեան մը ամբողջական ու արիւնոտ ողբերգութիւնը քառող դարէ ի վեր, ահա որ ինքը ևս այսօր վար դնելով գէնքերը Եկեղեցիի և կրօնքի գէժ իր պայքարին, կ'արտօնէ Եկեղեցիներու ազատ գործունէութիւնը, որ երաշխիքը ունի մեզի բերելու, աւելի յետոյ, կրօնական ամբողջական ազատութեան մը կարելիութեան։

Բայց ի՞նչ կը նշանակէ այս. ու ի՞նչ կ'ապացուցանեն այս բոլորը. առաջին ակնարկով, գէպքերու տրամաբանական վերլուծմամբ, պիտի տարուէինք ենթադրելու և մտածելու թէ կրօնական այս վերադարձը Ռուսիոյ մէջ, Գերման-ուսու պատերազմի ճնշումին ներքեւ եղած փորձ մըն է, կամ ճիգ մը երեւոյթները փրկելու սահմանուած, զանգուածներու գլխուն խաղցուած նոր խաղով մը. ճիշտ պիտի Ըլլար նման խիստ դատաստան մը, եթէ սակայն, աւելի խոր ակերէ բխող ու խոր զսպանակներէ լարուած հոգեբանական ու գաղափարական պատճառներ, կարելի ու ըմբռնելի չը դարձնէին նմանօրինակ կրօնական վերադարձ մը։ Ու կրօններու պատմութիւնը, ժողովուրդներու հաւաքական-կրօնական կեանքին բովանդակութիւնը, արտայայտութիւնը, արձանագրութիւնը չե՞ն միթէ հաւաքի վերաբերմամբ մարդկութեան ունեցած մերձեցումի ու հեռացումի կրկնակ այս շարժումին, զոր նախադրացած են նաև հին իմաստասիրական գպրոցներէն ոմանք, որոնք ընդունած էին կրկնակ շար-

(*) Այս մասին աւելի յաւաքանդելու համար կարդալ «Սիոն»ի 1939 Սեպտ. քիւնի 325-330 էջերը։

Ժուժմը նաև տիեզերքի մէջ, մին վայրէջքի, միւսը վերելքի, ու հետացման և մերձեցման այս կլոսթը, ուրիշ մը կը թուի համաձայն ըլլալ նոյնինքն մարդկային բնութեան ողիւն, անոր տագնապնդուն, ժամանակաւոր ու յաւիտեական երազներուն, իղձերուն, ձգտումներուն ներկայացուցած մակընթացութեան և տեղատուութեան չարժուէներու պատկերին:

Ռուսիոյ մէջ կրօնական այս վերագարծը ամէն բանէ առաջ և վեր, հետեանքն է ազգային ու ցեղային տագնապի մը, խորունկ անձկութեան մը որուն մատնուած են Ռուսիոյ բազմաթիւ ու բազմալեզու ժողովուրդները, մտրակուած զարհուրանքէն, անստոյգի անգոհանքէն, ցնցուելէ, փրկելէ յետոյ իրենց ոգեկան խարխիսներէն, որոնց ենթագիտակցութեան մէջ, ճգնաժամի սա օրերուն ոգեկան նոր ուժեր կը յայտնուին յանկարծ, որոնք միայն կարող պիտի ըլլան նմանօրինակ տագնապնդէ ազատելու ամբոյսները և զանոնք անցնելու խորունկ ու լայն անձկութիւններու ընդմէջէն զէպի փրկարար ու լուսաւոր հանգըրւաններ: Այս ուղղութեամբ չափազանց ուշադրաւ էին վերլուծումները Berdiaev, այս անձուկին խորաթափանց ճանաչումին և սահմանումին նուիրուած: Berdiaev, մեր օրերու էն խոր մտածողներէն մին, եւ որուն գաղափարաբանութեան մէջ լայն բաժին մը ունին Ժ. և Ի. դարու ընկերային ու քաղաքական տեսութիւնները, իրաւամբ ասոնց ամենուն տակ կը գտնէ մէկ ու յաւերժական պակասը: Աստուծայինին պակասն է ան արդի քաղաքակրթութեան մէջ. այս տեսութեամբ, կարծէք յստակ ու հասկնալի կը դառնայ այն ամբողջ անգթութիւնը որ ներկայ պատերազմը կը զատորոշէ անցեալի փողոտումներէն. յաղթանակ, աշխարհակալութիւն, խօլ մարտականութիւն, բոլորը՝ ստեղծները ոճիրին, այսօր պարզ են այս բոլորը ուս քրիստոնեայ իմաստասէրին և մեղմէ իւրաքանչիւրին, վասնզի այդ բոլորը արդիւնք են Աստուծոյ մը պակասով մարդերու և զանգուածներու մէջ շղթայադերձ անասունին որ 50 է աւելի տարիներէ ի վեր կը շարժի ու կը գործէ ոչ թէ իմացական բարձր գաղափարներով ու տեսիլքներով, որոնք կը յատկանշեն նախորդ դարերու մարդկութիւնը, այլ մարդկային

հոգիի մեծ կիրքերուն կարմիր ալիքներով, տինամիդով, ուժի միտախիզմով, ու կենսական խանդի (élan vital) կախարդանքով:

Արդարեւ, սա կէտին վրայ, առանց ուրիշ բնագանցական ապացուցումներու զիմելու, ու մնալով լոկ իրականութեան դաշտին վրայ, բնական չէ՞ խորհիլ որ մարդկութեան հոգիին էն անդիմադրելի մէկ պահանջքն ու կիրքն ըլլայ կրօնականի ու աստուածայինի զգացումը. արդա՞ր է այս պահանջքը. պատմութիւնն ու մարդոց ոգեկան փորձառութիւնը զայն կ'ապացուցանեն. դարերը զայն կը հռչակեն. անոր համար տաճարներ կը կանգնին, ու անոր փառքին ու յաղթանակին համար հազարներ կը մեռնին դարերէ ի վեր. վասնզի կրօնական զգացումը տիեզերական է մարդուն մէջ ու այնքան բնական որքան սիրոյ զգացումը. մարդկային ողիւն խոր ալքերուն մէջ դրած է ան իր արմատը. դարերը իրենց հոլովոյթին մէջ կը փոխեն մարդոց հաւատալու, զգալու և սիրելու կերպերը, բայց բոլոր այդ բազմափոփոխ ձևերուն ներքեւ յաւիտեանապէս կենդանի խորք մը կայ ծածկուած. կրօնականի, աստուծայինի անվրէպ զգացումն է ան, որուն զէմ պայքար բացաւ պոլշեիկ ընկերավարական գաղափարաբանութիւնը, առաջնորդուած կրօնքի շատ ծանծաղ և մակերեսային հասկացողութենէ մը:

Դեռ երէկ, պատերազմի առաջին օրերուն, այդ սխալ հասկացողութեան է՞ն յատկանշական խոստովանութիւնը կ'ընէր մամուլի մէջ, յայտնի համայնավար մը, յայտարարելով թէ «մենք կրօնքի զէմ պայքարեցանք ու կը պայքարինք, որովհետեւ կրօնքը կը նկատենք démodé բան մը, ժամանակը, սեգօնը անցած ժամանակավրէպ հաւատալիքներու ամբողջութիւն մը». սա մարդուն բերնով դժբախտաբար ամբողջ գաղափարաբանութիւն մը կը խօսէր անշուշտ, ու ահաւասիկ հո՞ն է ողորմելի ողբերգութիւնը և իմացական սնանկութիւնը գաղափարաբանութեան և հակակրօն բրբբականտի մը, հիմնուած՝ երեւոյթներու վրայ միայն, որ չէ կրցած իջնել, իր անհասկացողութեան պատճառաւ, կրօնական ըզգացումի խորունկ ալքերուն մէջ, որոնք կը պոթկան յանկարծ, երբ ժամանակները անհրաժեշտ դարձնեն զայն, ինչպէս սա

օրերուն: Արդարեւ, եթէ երբեք կար *démocratie* բան մը ուսւ ժողովուրդի ըմբռնումներուն մէջ, հաւանաբար կրօնական զգացումը չէր ան, այլ Մարքսեան մատերիալիզմը ինքնին, տպահովաբար, որուն դարէն ասդին իմաստասիրական և ընկերային մտածողութիւնը, գիմաւորելու համար մարդոց մէջ դարձեալ, տիրական, խոր ու անկանգնելի թշուառութիւնը, վերոյիշեալ սկզբունքներու վրձնական սնանկութիւնը, բանականութեան անունով, տրամաբանութեամբ պաշտպանուած, մեզի աւետուած երանութեան եղջերուաքաղի մը վերածուիլը, հարկին տակ զգաց ինքզինք այդ ամէնը կշռելէն յետոյ վերադարձ մը ընել այն արժէքներուն եւ կշիռներուն, որոնք մարդկութիւնը բերելին մինչեւ մեր օրերը, ապահովաբար, նուազ անողոք, նուազ բարբարոս, քան ինչ որ տեսաւ աշխարհ *Kapital*ի աւետարանէն ասդին, երբ լման ժողովուրդներ ողջակիզուեցան, արդարութեան տապառնելուն անտարբեր և սինիք ժպտին մէջ, այս վերադարձը գէպի փորձուած արժէքներ և կշիռներ, կրօնական զգացման մեր մտածողութեան ոչ միայն ուժը և իրականութիւնը, այլև անհրաժեշտութիւնն ու յաւերժականութիւնը կը փաստեն. և հիմա այդ յաւերժականութիւնն է որ կ'ապացուցուի, երբ մակերեսային տեսութիւններու և ըմբռնողութեանց գիմաց յանկարծ, իր խորագոյն թափին մէջ այդ մշտական դան կրօնայնութեան ոգին է որ կը յայտնուի իբր մնայուն ուժ մը զանգուածներու ոգիին: Արդարեւ կուզան ու կ'անցնին, ընկերային ու տնտեսական ինչ ինչ ըմբռնումներու ճնորդութենէն ու «հնոյթ»ները, բայց նորէն, մեծագոյն տապառնելու և անձկութեանց մէջ, ինչպէս անհատներու, նոյնպէս ժողովուրդներու հաւաքական կեանքին մէջ, կանգուն կը մնան խորունկ և յաւերժական ճշմարտութիւններ, որոնք կը վարեն հոգիները և որոնց միայն կը մտտահին ամբոխները: Յաւերժական այդ ճշմարտութիւնները կը թանձրանան, մարմին կ'առնեն զանգուածներու կեանքին ու յիշողութեան մէջ կրօնական արարմունքներու եւ ձեւերու ներքեւ, որոնք կրնան այս կամ այն ձևին տակ հինցած երեւիլ, բայց անոնց տակ կայ բուն խորքը, հոգին՝ զոր չէ հասկըցած պոլշեիկ ընկերվարական գաղափար

բարանութիւնը, և պայքար մղած է նաև անոնց դէմ. այդ ձեւերուն և արարմունքներուն մէջ նոյնիսկ, որը ինչ ինչ ժամանակներու մէջ կարելի է թերեւ կենսագործի և հինցած կարծել, կը գտնուին սակայն ժողովուրդներու յիշատակներուն և կեանքներուն մէջ կենսական՝ նստած աւանդութիւններ, որոնք իրենց յատուկ տեղը ունին, և ի հարկին փրկաբար ուժը. պատերազմի օրերուն, բովանդակ Ռուսիոյ մէջ զանգակները լեզու ելան, անոնց ձայնով հին, սրբազան ուսական ոգին կ'արթննար. զանգակներու մեղմաղճոտ արձագանքները աւելի ազդեցիկ դարձան զանգուածներու հոգիներուն քան Մարքսեան հանգանակին է՛ն սիրուն ու տրամաբանական Փորմուշները: Կուզան պահեր ուր հին ձեւեր տարբեր մէկ հմայք մը կը հագնին սիրտերը շարժելու, նուիրումի ու զոհարեութեան կանչելու զանոնք, ինչ որ չեն կրնար ընել, ընկերվարական կամ իմաստասիրական Փորմուշները, վասնզի, զուրկ են օգեկոչման անոնց զօրութենէն: Բայց, պէ՞տք պիտի ըլլար, սրբազան Ռուսիոյ մը ընդոտնումը որպէսզի այդ զանգակները լեզու ելլէին տարերային ուժերու սա հեղեղին մէջ, որուն հոսանքներն են արդի ընկերային գաղափարաբանութիւնները, գէ՞մ գէ՞մի, իրար ընկուզելու տենդի մը մէջ, անճանաչելի ըլլալու չափ պղտորած իրենց իսկ նկարագիրներէն: Իմաստութիւն չէ՞ փնտռել լայն ու խաղաղ հոսանքը — կրօնականի ու աստուածայինի — որուն մէկ ծայրը սկիզբ կ'առնէ յաւերժութենէ մը գէպի ուրիշ յաւերժութիւն, և որուն վրայ կը քայլէ ինչ որ քաղաքակրթութիւն կը կոչենք ահա դարերէ ի դար, քիչ մը աւելի ազնիւ, քիչ մը աւելի բարի ընելու համար մարդոց որդիներուն թշուառ ամբոխը. ունի՞ք աւելի անուշ ձայն մը որ մեզի ըսէր բարութեան, կեանքի սրբազան իրաւունքին անմահ պատգամները այնքան քաղցրութեամբ, մեզի եկած, զանգակներու ձայնէն ու մեր կրօնական պարզուկ մատեաններէն:

Ս.հաւաստիկ կը կարծենք պատճառներէն գլխաւորը Ռուսիոյ մէջ կրօնական զգացման վերադարձումին. որը յատկանշական ուրիշ երեսով մըն ալ յայտ կուգայ ուսական բանակին մէջ. այդ յատկանշիչը, ուսուցիչներին մէջ իսկ արքնցու կրօնական

ոգիւն ե, որը կ'անդրադառնայ եւ կ'ազդէ պետական ամբողջ քաղաքականութեան վրայ. պատմութիւնը արձանագրած է նմանօրինակ հոգեբանական իրողութիւն մը ընդհանուր պատերազմի օրերուն: Ծանօթ է բոլորին թէ նախորդ մեծ պատերազմէն առաջ, Յրանսայի մէջ արմատականներու պայքարին և յաղթանակին հետեանքով ստեղծուելու էր պաշտօնական աշխարհիկ (laïque) մտայնութիւն մը, որ իր հակակընդէն տակ առաւ Յրանսայի բովանդակ կեանքը, և որ պատերազմի իսկ առաջին շրջանին բարձրագոյն դիրքերէն կը հեռացնէր այն զօրավարները որոնք կրօնական որոշ ուղղութիւն և գաւառանք ունէին. և ահա պատերազմի ճակատադրական պահերուն, զօրքերուն մէջ որոնք ամէն բոլոր մահուան հետ կը դէմյանդիմանուէին, կրօնական զգացման վերադարձում մը ստեղծուեցաւ. չնախատեսուած այս բացառիկ պարագան, ստիպուեցան նկատի առնել լաիկ մտածման է՛ն արմատական ներկայացուցիչները, որոնցմէ մին՝ Ժօրժ Քլէմանսոյ, չվարանեցաւ նոյնիսկ վճռականօրէն վերջ դնելու կղերականութեան (cléricalisme) դէմ պայքարը և առաջին գծի վրայ բերելու կաթոլիկ այն զօրավարը, որ ամէն օր եկեղեցի ու պատարագի կ'երթար. Յօշն էր ան որուն հաւատքին վստահեցաւ Քլէմանսոյ գաշնակից բանակներու յաղթանակը, տաքնապի ու անձկութեան այդ յուսահատ օրերուն: Քլէմանսոյի քաղաքականութիւնը կուգար այն յստակ ըմբռնողութենէն թէ կրօնական ուժը խորագոյնն էր այն ուժերուն որոնք գերագոյն ու ճակատագրական վայրկեաններուն, գերագոյն զոհողութիւնները ձեռք կը բերեն մարդոցմէ և զանդուածներէ: Արդեօք, այսօր ալ, նոյն ճշմարտութիւնը չէ՞ որ կը յայտնուի Ռուսիոյ համարանդհանքի սաօրերուն, անոր վարիչներու մօքին. տառապողներու և մեռնողներու անհուն բազմութեան պէտք է թողուլ յոյսի այն նշույլը որ լաւագոյն աշխարհի մը համար կը մխիթարէ զանոնք և կը կազդուրէ:

Պորթրայի Միութեան մէջ կրօնական սա վերադարձը կը բացատրուի, կը կարծենք, տակաւին երրորդ պատճառով մը ևս: Ռուս ընկերավարական յեղափոխութիւնը, իր պատմական նշանակութեան մէջ, բացարձակապետութիւնն է աշխա-

տաւորութեան իշխանութեան. կը քարոզէ և կը ջատագովէ բոլոր երկիրներու աշխատաւորութեան միացումը, այս նպատակին յաջող իրագործման համար ու անով բովանդակ մարդկութեան միութիւնն ու ամբողջականութիւնը ապահովելու յոյսով, Հոկտեմբերեան յեղափոխութիւնը հարկ տեսաւ գլխատել եկեղեցին, կաշկանդել կրօնական ազատութիւնն ու խորհրդութիւնը, որը արգելք կը նկատէր ազգերու համամարդկային եղբայրութեան սկզբունքի իրականացման, տրուած ըլլալով որ կրօնքը կը ներկայանար անոր մտածումին ու գատումին տարբեր ձևերով և աստիճաններով. մէկ մարդկութիւն եւ մէկ կրօնք, մէկ հայրենիք — սովիւթ միութիւններու անշուշտ — և մէկ կառավարութիւն — կազմակերպուած աշխատաւորութեան: Համամարդկային սա միութիւնը կրնայ իրագործուիլ, կը մտածէին անոնք, եթէ վերնային մարդկութեան մէջ կրօնական տարբերութիւնները, կեանքի սրբազան իրաւունքին զիմաց հաւասար էին իրենց աշխատանքին ու ապրումին մէջ, ու հաւասարութեան այս սկզբունքին վրայ կրնային բաժնել աշխարհի հարստութիւններն ու կեանքի ընձեռած զերբութիւնները աշխատաւորութեան խաւերուն մէջ: Արդ, ջնջելով կրօնական տարբերութիւնները, և խեղդելով զանոնք իրենց սաղմին մէջ, միամիտ յոյսն ու ակնկալութիւնը ունէին իրականացած տեսնելու, երկրային զրախտի մը հեռապատկերին այդ մոգական պատրանքը: Ախալեցան ռուս ընկերավարականները իրենց նախահաշիւներուն մէջ, ու պատրանաթափ՝ իրենց յոյսերուն մէջ: Անգլիա և Ամերիկա, որոնք նախապէս խանդավառուեցան պուլշիկ գաղափարաբանութեան կարգ մը նախադրեալներէն, պաղեցան, froissé եղան Մարքսեան մատերիալիզմէն և պուլշիկ հակակրօն պայքարէն, նկատելով զանոնք հետեւիկ (terre à terre) վարդապետութիւններ, որոնք իրենց բարձրագոյն արժէքներու ըմբռնումին ու զգացումին մէջ խորապէս կը վերաւորէին անոնց իմացական և բարոյական խորագոյն զիտակցութիւնը: Եւ եթէ ռուս յեղափոխութիւնը, իր հակակրօն պայքարի գաղափարաբանութեան մէջ, շեշտը չը դնէր հակակրօն իր քաղաքականութեան վրայ, իր դէմ մղուած պայքարը ուրիշ ժողովրդա-

պետություն կողմէ, խոշոր համեմատութիւններու պիտի չի հասնէր. որովհետեւ, ընդհակառակը, իրապէս կրօնքն է որ կը միացնէ ու կը զօգէ ժողովուրդներն ու ազգերը, մեծ ամբողջի մը, համամարդկային մեծ միութեան մը, նուիրական ընտանիքի մը մէջ բարձրացնելով զանոնք, որ քրիստոնէական ընդհանուր եկեղեցին է։ Երբ Խորհրդային Միութիւնը, կրօնքի դէմ պայքարի իր զէնքերը վար դրաւ, իրեն ձեռք երկարեցին, առաջին առիթով, երկու մեծ ժողովրդապետութիւններ. կրօնքն էր որ իրարու կը բերէր կրօնական դիւր հասկացողութեամբ մը իրարմէ բաժնուած ազգերը։

Ահաւասիկ այն տուեալները որոնց լոյսին մէջ հասկնալի կը դառնայ Խորհրդային Միութեան վերադարձը զէպի կրօնական արժէքներն ու կշիռները, զորս ոտնահարեց քառորդ դարէ ի վեր. ան, կրնայ պահել բուն ընկերվարական ու անտեսական այն ամբողջութիւնը զազաւարներու և տեսութեանց, և անոնց վրայ բարձրացող իրագործումներու գաղափարական կառոյցը, հրաժարելով հանդերձ կրօնքի նկատմամբ իր սխալ գաղափարական տեսութենէն (base). որովհետեւ ինչ որ Մարքսիզմի մէջ էական սխալն էր, այն կարծիքն էր թէ ընկերվարական կարգերը պայմանաւորուած պիտի ըլլային անհրաժեշտաբար կեանքի և աշխարհի նիւթապաշտ ըմբռնումով մը, մինչ իրապէս անոնք տնտեսականի կարգին պատկանող էապէս ազատ պէտք է ձգէին ոգեկան արժէքները իրենց մակարդակին վրայ, իրենց սեպական լոյսին մէջ աճելու։

Այս հեռապատկերը կը խօսի մեզի՝ մանաւանդ, վտանգի անոր մէջ կը սիրենք տեսնել վերականգնումն ու վերադարձնումը Հայ եկեղեցւոյ, որ նաև իրր ոգեկան կամուրջ, իրարու պիտի զօգէ Սիւրբաբի և Մայր Հայրենիքի տարազիր սիրտերը. եթէ քաղաքական զէպքերու գահավէժ անկումով ու մեր ճակատագրին բերումով, տարիներէ ի վեր բաժնուած կը մնայինք Մայր Հայրենիքի մայր վանդուածէն, որ ի յայտ բերաւ սրտի ու մտքի, աշխատանքի ու գաղափարի կալուածէն ներսնոր ու փարթամ նուաճումներ ու բխումներ, շնորհիւ Հայ եկեղեցւոյ գաղափարին ու խորհուրդին, նորէն իրարու պիտի զօգուին մեր կարօտաբաղձ ու հայրեն-

ԹԱՐԳՄԱՆՁԱՅ ՍԵՐՈՒՆԴԸ

(ԹԱՐԳՄԱՆՁԱՅ ՏՕՆԻՆ ԱՌԻՅՈՎ)

Մեր պատմական անցեալի վերաբերող և մեր ազգային կեանքի ամենէն բեղուն և բախտորոշ մէկ շրջանը կերտող հոյ մը աղնուական մտաւորականներու յիշատակը, զոր եկեղեցին ևս կը պատուէ Թարգմանիչ Աւարդապետներ վերադարձով և սրբութեան լուսապսակով, առիթը կուտայ մեզի ողբ-կոչումը ընելու իմացական ու ազգային այն արժէքներուն և կշիռներուն որոնց սպասը ըրին անոնք այնքան զեղեցիկ արդիւնաւորութեամբ մը։

Ու սա ոգեկոչումը Թարգմանիչներու յիշատակին և արժէքին, որ հայ մեքիմ ընծալուած սրտազին մեծարանք մըն է միեւնոյն ատեն, յատկանշական է ու թելադրական անով որ, մինչ մեռք կը փափաքինք, ու մէջերուն վրայ, կոնգ առնել, զէթ պահ մը, մեր մշակոյթը հիմնող ու ձեւաւորող իմացական մեծ զէմքերու առջև, անդին, հսկայ ժողովուրդներու իմացական փարթամութիւնը և սգեկան հզօր բխումները պատմող յիշատակարաններ կը փճացունին ու կը քանդուին անանուն բարբարոսութեամբ մը. բայց ե՞րբ, մարդկային միտքը, չէ վճարած իր զոյութեան համար է՛ն սուղ փրկագինը. բայց հարկ է անցնիլ։

Թարգմանիչներ։ — Մեր պատմութեան ամենէն ճգնաժամային ու ճակատագրական մէկ պահուն, մեր երկրին ամէն անկիւններէն հաւաքուած, ի մի բերուած, երիտասարդութեան ընտրանի՛ն՝ ծաղիկն է որ կը կազմէ այս խումբը, զոր հազիւ կը զոյանք իր շքեղ թելադրութեանը մէջ, իր ամբողջ գեղեցկութեամբ և փալով, այսքան գա-

նազուրկ հոգիները եղբայրական դիրքնդ-խառնումի տաքութեան ու ողջագուրումին ընդմէջէն։

Ու սա քաղցրագոյն յոյսերու հեռապատկերը անոր համար կը խօսի մանաւանդ մե՛ր սրտերուն։

ԱՐԹՈՒՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ